

**L'entorn controlat.
Els molins de Santa
Eulària i la vila
d'Eivissa**

Antoni
Ferrer Abárzuza

Territoris (1999), 2:
87-101

L'entorn controlat. Els molins de Santa Eulària i la vila d'Eivissa

Antoni Ferrer Abárzuza

Resumen

La ciudad de Eivissa ha sido el único núcleo urbano de importancia en la Isla desde la protohistoria. Esta ciudad transformó en su hinterland el resto del territorio insular de Ibiza y Formentera. Lugares estratégicos como el río de Santa Eulària y las salinas fueron controlados directamente desde la capital insular puesto que eran para ésta de vital importancia. En este artículo nos centramos en el río de Santa Eulària para entender la manera cómo este lugar fue controlado a causa de los molinos harineros que allí se encontraban.

Abstract

The city of Ibiza has been the only urban centre of importance since protohistorical times. The remaining island territory of Eivissa and Formentera was transformed along with the developement of this city. Areas of strategic and vital importance such as the river of Santa Eulària and the Salines were under direct control of the island's capital.

Recepció del manuscrit, 10 d'octubre de 1997

Introducció

Es repeteix sovint, i els mapes així ens ho mostren, que el riu de Santa Eulària és l'únic de les Balears. Certament és ser molt magnànim qualificar de riu el fil d'aigua que abans davallava fins a la mar provinent de l'interior de l'illa, format per l'inconstant cabal de diferents torrenteres. El cert és, però, que ja la primera cartografia detallada de l'illa, que data de mitjan segle XVI,¹ bateja amb la categoria de riu el corrent d'aigua que s'entrega a la mar al lloc conegut ja llavors, i des del segle XIV, com a Santa Eulària. Consentim i acceptam, doncs, aquest qualificatiu fluvial i la seua unicitat en el conjunt d'illes que han arribat a anomenar-se les Balears.

Voldríem fer veure en aquestes línies com aquest riu, *rara avis* entre les muntanyes i planes illenques, ha estat tractat de manera especial pels habitants de l'illa durant la història. Aquest serà el nostre objectiu en aquest article. La metodologia serà una ullada per

¹ Vegeu aquesta cartografia a TUR DE MONTIS, J. *Cartografia històrica de Ibiza y Formentera*. CSIC, Barcelona, 1984.

les fonts escrites i pel territori mateix, font primera per a la construcció de la seua història. Tot plegat forma part d'un estudi més ample que esperam seguir desenvolupant al camp eivissenc. És l'estudi inacabable de la relació dels pagesos amb el medi que han fet seu.

L'aigua, és ben sabut, fa un important paper en la vida humana i sovint és el primer requisit tingut en compte per una comunitat a l'hora de fundar un nou assentament. Per poc que observem l'actual mapa d'Eivissa, veurem que efectivament a la vora del riu hi creix un nucli urbà: Santa Eulària del Riu, que és la tercera població en importància de l'illa. Però malgrat això, si trespassem pel seu passat, veurem com la seua història arranca només de les acaballes del segle XVIII i que el seu creixement es disparà els anys del boom turístic i continua encara ara. El riu, per tant, no ha fet el paper concentrador d'hàbitat humà més que molt tardanament i encara no com a únic motor. Ha estat, doncs, desaprofitat el potencial d'aquest excepcional accident geogràfic al llarg de la història anterior? Veurem com això no ha estat així, o almenys no exactament així, ja que si bé a la vora del riu no va créixer cap nucli urbà fins al segle XVIII —nucli que tanmateix hauria estat excepcional a l'illa, dominada per un tipus d'hàbitat dispers amb rares agrupacions de cases—,² també és veritat que aquest indret fou ben aviat tingut en consideració per la vila d'Eivissa com a lloc agrícola i de transformació del gra de cereal en farina en els seus molins hidràulics.

Els llocs: la vila d'Eivissa i Santa Eulària

Una de les característiques del model d'hàbitat eivissenc és la presència d'un sol nucli urbà. Aquest fet és constant des de la colonització fenícia, és a dir, des de la fundació d'aquesta ciutat al segle VII aC.

La ciutat d'Eivissa, que fou centre administratiu i religiós de l'illa des de la protohistòria fins a època contemporània, s'assenta imponent sobre un puig costaner del sud de l'illa. El seu impacte és tan pregon que tota la toponímia propera en resta afectada: puig de Vila, Dalt Vila, port de Vila, pla de Vila... El paisatge es fa deutor i testimoni d'aquesta presència; la xarxa viària hi convergeix, els camins de terra i els camins de la mar. L'envolta una zona d'aiguamolls que, almenys des de temps islàmics, fou adaptada per a l'aprofitament agrícola;³ aquest cinturó sembrat d'horts havia d'esdevenir el primer lloc de proveïment del mercat urbà i, per això, la propietat d'aquestes parcel·les irrigades ha romàs, fins a l'acabament del sistema de vida tradicional, en mans de ciutadans. Aquests retingueren també possessions de llocs més allunyats, generalment terres de regadiu, com al pla de les Salines, a Portmany o a Santa Eulària, encara que molt menys acusadament.⁴ Eivissa, la ciutat, confon simptomàticament el seu nom amb el de l'illa i és, en cada època dels fenicis ençà, herència de l'etapa anterior; cada nou poble, cada nova cultura l'ha ocupada i adaptada a les noves circumstàncies i a les seues necessitats.

² Aquestes agrupacions són les conegudes de Balàfia (7 cases), Atzaró (4 cases), Benimussa (3 cases) i algunes altres; el puig de Missa abans del segle XVIII, de fet, també comptava amb algunes cases protegides per l'ombra del temple fortificat.

³ BARCELÓ, M. [et al.]. *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1997.

⁴ BISSON, J. *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Edisud, Ais de Provença, 1997, pàg. 170.

Fotografia 1. Vista general de Santa Eulària els anys seixanta, poc abans de l'esclat urbanitzador. El puig de Missa domina l'indret. Malgrat la proximitat de la mar, Santa Eulària ha estat un poble eminentment agrícola (foto: Cabrerizo).

El riu de Santa Eulària resta lluny de la ciutat (a uns 12 km en línia recta de la desembocadura). Santa Eulària, per on passa i mor el riu, és lloc també costaner, però, contràriament a Eivissa, té marcada vocació terrestre. El seu paisatge és una combinació d'elevacions i planes i s'obre a una badia encarada als vents del quart quadrant. El riu no assoleix mèrits per a aquest qualificatiu fins aquí, a poca estona de la mar, de manera que d'aquesta estant s'entén i s'excusa que s'anomeni així. La seua desembocadura, relativament ampla, esquinça l'illa al peu d'una elevació important que tanca aquest conjunt geogràfic pel sud-oest: el puig d'en Fita (240 m), que fa rocalls i abrupte el seu tram de litoral.

Les terres de ponent del riu són més altes i aporten les seues aigües pel torrent dels Ierns, que davallant d'oest a est entrega el seu cabal —notable temps endarrere— a pocs metres de la mar. Per llevant s'estén una plana només trencada per un pujol que flanqueja el riu —el puig de Missa, de 52 m—; la flanquegen pel nord els estreps del puig d'en Ribes (218 m) i per l'est la línia costanera; és la plana d'Arabí, que s'eixampla a mesura que ens allunyam cap a llevant del riu.⁵ Aquest penetra vers l'interior de l'illa, cap a mestral, i es bifurca en dos torrents; d'aquests, un ha estat anomenat riu pels cartògrafs, i com a riu es fa arribar fins a terres de Balansat, a pesar que la veu popular li dóna els noms de torrent d'en Llätzer i alguns altres segons el topònim que rebin les terres que travessa.

⁵ Vegeu PRATS SERRA, J. «Vénda d'Arabí» en el vol. I de l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, 1995, pàg. 194.

Entre aquestes dues contrades, la ciutat, Eivissa, i les terres del riu de Santa Eulària, s'establirà una forta relació de dependència. La vila d'Eivissa —ciutat a partir de 1782—⁶ necessitarà el riu i en farà un enclavament controlat mitjançant el manteniment de la propietat de la terra i sobretot dels molins, els quals eren l'element veritablement important del lloc, com veurem.

El passat

Si hem de jutjar pel que ens diu la investigació desenvolupada fins ara sobre la protohistòria pitiüsa, sembla que només existí un nucli urbà a tota l'illa. Els fenicis, després d'un intent a la zona de la Caleta prop de les Salines, fundaren una ciutat al posterior puig de Vila a mitjan segle VII aC.⁷ El perquè d'aquesta tria, cal que el responguin els protohistoriadors, però el fet és que deixaren de banda la possibilitat d'instal·lar-se a la vora d'un corrent d'aigua que hem de suposar continu en aquells temps. El puig de Missa, al marge esquerre del riu, sembla molt apropiat per a un assentament, com efectivament succeí molts segles després. És clar que les construccions que s'han anat apinyant al cim d'aquest pujol podrien haver esborrat la presència de restes més antigues, però el cert és que en el cas, possible però no provat, que hi hagués existit aquest assentament, no hi tingué continuïtat.

La fundació de la ciutat d'Eivissa al seu actual emplaçament posà la primera pedra per a un d'aquests fenòmens històrics que anomenen de llarga durada, ja que ha estat l'únic nucli urbà de consideració a Eivissa i Formentera fins als anys cinquanta del present segle XX.

⁶ Fem servir els qualificatius de ciutat o de vila segons que ens convé pel context temporal de cada cas. El cert és efectivament que no fou ciutat fins a aquest any de 1782 i que abans era únicament vila. Vila és com encara l'anomena la veu popular. Durant l'Edat Mitjana i Moderna fou, doncs, vila, però no cal evitar el mot ciutat quan ens referim a l'època antiga, moment en què veritablement ho era, si no per nombre d'habitants, sí per importància comercial.

⁷ COSTA, B. - FERNÁNDEZ, J. «Les Illes Pitiüses: de la prehistòria a la fi de l'època púnica» dins *La prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental*, X Jornades d'Estudis Històrics Locals. Conselleria de Cultura, Govern Balear. Palma de Mallorca, 1992, pàg. 328.

Fotografia 2. Restes de dos molins medievals a Santa Eulària. Aquests molins, i alguns altres, foren la causa del control que exercí la vila d'Eivissa sobre la contrada i, posteriorment, originaren el nucli urbà de Santa Eulària.

La nostra explicació del motiu per què s'instal·laren els fenicis a la posterior ciutat d'Eivissa és que aquest fet té probablement molt a veure amb la presència d'un bon lloc de desembarcament, circumstància que no es donava a Santa Eulària, ni s'hi ha donat fins a la construcció de l'actual port esportiu. L'activitat econòmica fenícia i després cartaginesa necessitava un varador segur per a les naus que solcaven la Mediterrània materialitzant i protagonitzant el comerç de mitjana i llarga distància. Cal recordar que la fundació d'Eivissa s'entén més aviat per la voluntat de creació d'una escala marítima que per fer-ne una destinació en si mateixa.⁸ Això, almenys, en els primers temps abans de l'organització de la producció pròpia, que fou principalment agrícola però potser també salinera, de la qual fan testimoni les àmfores esbarrejades arreu a la Mediterrània occidental.⁹ Tal vegada l'abandó de les instal·lacions fenícies detectat a la Caleta en el moment de la fundació d'un assentament al puig de Vila té molt a veure amb les millors condicions de la badia d'Eivissa per arrecerar embarcacions.¹⁰

⁸ COSTA, B. - FERNÁNDEZ, J. «Els orígens fenicio-púnics de la ciutat d'Eivissa» dins *Testimonis de la nostra història*, Regidoria de Cultura de l'Ajuntament d'Eivissa, Eivissa, 1990. pàg. XII.

⁹ Sobre les àmfores púniques d'Eivissa vegeu, RAMON, J. *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, núm. 23. Eivissa, 1991.

¹⁰ Cal tenir present el moviment de les línies litorals, desconeixem la configuració que tenia en aquell segle VII la costa de la Caleta, però a la badia d'Eivissa aquesta era encara més favorable que en l'actualitat, en estar menys avançat el procés de rebliment d'aquesta rada. Vegeu en aquest aspecte SCHULZ, H. D. - MAAS - LINDAMANN, G. *Prospecciones geo-arqueológicas en las costas de Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 38. Eivissa, 1997.

Ignoram encara el paper de les terres de la vora del riu en aquests temps. Cal esperar el primer indici, prou més tardà, que ens dóna l'assentament punícoromà excavat l'any 1988 a molts pocs metres de la desembocadura. És una llàstima que encara, quasi deu anys més tard, no se n'hagi publicat no ja l'estudi, sinó almenys la memòria d'excavació.¹¹

L'acròpolis encimerolada al puig de Vila, actual barri de Dalt Vila de la ciutat d'Eivissa, establí una relació d'intercanvi, o tal vegada va ser més aviat una parasitació, amb la resta del territori illenc. D'aquesta manera, la totalitat de l'illa funcionà d'*hinterland*, de territori propi, de l'únic nucli urbà. Naturalment, les terres més properes a Vila foren les més afectades; això és ben clar a partir de l'època islàmica, però segurament és una situació extrapolable a temps més reculats.¹²

Al seu voltant els ciutadans es procuraren els horts i camps de conreu destinats a proveir diàriament el mercat urbà. Com que les comunicacions amb la resta de l'illa eren dolentes a causa dels accidents de l'orografia, les terres més allunyades defugiren fins a cert grau les exigències de la ciutat. Naturalment, el fet que certes explotacions restassin més o menys al marge de la fiscalitat i del mercat urbà depenia de la capacitat d'imposició d'aquesta, de manera que en determinats moments de la història creiem que la llibertat fiscal dels pagesos menys propers a Vila fou notable. Aquesta circumstància pot explicar l'aferrissament dels diferents aldarulls que es produïren quan a partir de l'inici del segle XIX es començà a realitzar una ordenació del territori que abastava la totalitat de les dues illes: creació de termes municipals, cobrament de contribucions, censos, etc., encara que això ja són figues d'un altre paner, en gran part encara per estudiar.

¹¹ Únicament en coneixem una breu referència a RAMON, J. *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, núm. 23. Eivissa, 1991.

¹² És un fet clar per a èpoques més recents, com indica Rosa VALLÈS COSTA a *Dalt Vila. Ciutat d'Eivissa. Estudi de Geografia urbana*: «La ciutat d'Eivissa no queda reduïda a la vila murada i al terme municipal. La seva influència arriba més lluny, afecta tot el conjunt de les illes Pitiüses...» pàg. 179. (Editat per la Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1993.)

Fotografia 3. El riu, provinent de l'interior de l'illa, no mereix aquest qualificatiu fins que és ben prop de la desembocadura. És en aquest darrer tram on se situaven els molins i els horts, alimentats per una sèrie de sèquies d'origen islàmic. El puig de Missa domina aquest entorn, damunt hi fou edificat un temple fortificat per defensar els molins.

La relació entre les terres del riu i la vila d'Eivissa

De cap manera no pogueren escapolar-se del control senyorial els molins fariners, no ja els de Santa Eulària, sinó tots els de l'illa. Arreu, després de la conquesta, foren comptabilitzats i repartits, no per territoris, sinó per capacitat de mòlta, de manera que aquesta quedàs igual per a cada una de les porcions jurisdiccionals en què s'havia dividit l'illa.¹³ Santa Eulària demostrà aviat la seua importància molinera i sense restar alliberada del control senyorial va veure com s'hi afegia el de la ciutat, sempre preocupada per la fluïdesa del seu proveïment de farina.

En la societat cristiana el pa, ja important en la islàmica, tenia la categoria d'aliment absolutament bàsic, si no quasi únic, en la dieta humana, especialment entre les persones de ciutat.¹⁴ Tot el procés de la panificació, des de la sembra fins a l'enfornat, tenia una cabdal importància. La mòlta era una baula inevitable en aquesta cadena del pa. És en aquest punt en què el riu de Santa Eulària representava per a Vila, la vila d'Eivissa, un lloc estratègic sense substituït a l'illa.

No cal dir que hi havia altres aigües que movien molins; recordem els de Buscastell, els de Benirràs; també n'hi hagué algun a Xarraca i al torrent de les Fonts, prop dels Cubells, i alguns altres. També cal afegir-hi els molins de vent que s'edificaren a partir del segle XV, i els de força animal amb què comptaven algunes cases particulars. Aquests indrets, però, no assolien individualment la capacitat de mòlta dels molins de Santa Eulària.

La documentació medieval i posterior testimonia un constant trànsit d'animals i homes circulant pel camí que unia la ciutat amb el riu.¹⁵ Segurament alguns transports es feien també per via marítima, amb embarcacions de baix port. Els molins se situaven a la part baixa del curs del riu, molt prop de la desembocadura. El conjunt havia estat heretat, o més aviat arrabassat, dels musulmans l'any 1235, any de la conquesta catalana. L'espai hidràulic: els horts, els molins i les sèquies que els portaven l'aigua foren adaptats a les necessitats de la nova societat. Per a aquesta els molins passaven a tenir tot el protagonisme, en detriment del reg de les parcel·les, que restava en un segon pla.¹⁶

A partir d'aquest moment es veu clara la funció que des de la ciutat havia de tenir Santa Eulària: la mòlta de cereal. Fins i tot l'excessiva dependència de la població de Vila dels molins de Santa Eulària —i potser la saturació de feina d'aquests— creava una fonda preocupació en els òrgans rectors de la vida municipal illenca i ja al segle XV es concedien subvencions a aquells que volguessin construir molins de sang a la Vila perquè així part del blat hi seria mòlt i no caldria dur-lo a Santa Eulària.¹⁷ Posteriorment, però, es recordava la prohibició als qui tenien aquesta mena de molins d'anar a moldre a Santa Eulària, senyal

¹³ MARÍ CARDONA, J. *La conquesta catalana de 1235*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1976.

¹⁴ RIERA MELIS, A. «Sistemes alimentaris i estructura social a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana» dins *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Annex 20 de l'Anuario de Estudios Medievales. CSIC, Barcelona, 1988.

¹⁵ Aquest camí era el conegut avui com de can Xiquet Pou. Per al seu traçat prop de Vila vegeu COSTA RAMON, A. *La ciutat i la badia d'Eivissa* (ed. a cura de R.Vallès). Ed. Mediterrània, Eivissa, 1996, pàg. 26.

¹⁶ Vegeu sobre aquesta qüestió de l'hidraulisme els treballs de Miquel BARCELÓ i del seu equip de la Universitat Autònoma de Barcelona, especialment *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa*. Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa, 1997.

¹⁷ FERRER ABÀRZUZA, A. «El blat a l'Eivissa de la Baixa Edat Mitjana» dins *Eivissa* núm. 25, 1994. Institut d'Estudis Eivissencs.

que el programa de subvencions no acabava de rutllar com s'havia esperat. Cada any el consell de la Universitat anava a inspeccionar les sèquies del riu per fer-hi els adobs necessaris per assegurar el bon funcionament dels molins. D'aquesta manera Santa Eulària restava sota la directa tutela de la Universitat d'Eivissa, cosa única a l'illa, ja que cap altre lloc amb molins no era tractat així. Únicament les Salines rebien aquesta atenció que, com podem veure, era exclusivament dedicada als llocs de màxim interès estratègic.

FOTOGRAFIA 4. L'església de Santa Eulària. En la seua estructura bàsica pertany cronològicament al segle XVI, però abans ja n'hi hagué una altra destruïda en un atac turc. La seua missió era defensar els molins amb l'artilleria i els que hi treballaven a dins.

Aquest bellugueig constant entorn dels molins els va fer blanc de freqüents atacs piràtics a partir del segle XV, però sobretot en la centúria posterior. L'aparició de les esquadres turques otomanes, aliades amb els francesos en cert moment del segle, va causar una greu inseguretat a les costes mediterrànies. Eivissa, naturalment, no en fou l'excepció i, sense patir els gravíssims càstigs de què fou objecte Menorca, visqué en una situació d'angoixa constant. Prop dels molins s'edificà una església fortificada en aquest mateix segle XVI, en substitució d'una altra d'enderrocada o molt malmesa en una d'aquelles ràtzies otomanes; la mateixa capella que a causa de la seua advocació havia donat el nom de Santa Eulària a la contrada almenys des d'inicis del segle XIV.¹⁸

¹⁸ FERRER ABÁRZUZA, A. *El puig de Missa de Santa Eulària. Anàlisi històrica i arquitectònica*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1998. És simptomàtic de la importància dels molins de Santa Eulària que el primer cop que s'esmenta aquest topònim, l'any 1302, sigui per referir-se als «molins que dit arquebisbe teia en la partida del rey en lo lloc dit Santa Eulària».

Respecte del paper que feia Santa Eulària en el conjunt illenc i en especial per a la vila d'Eivissa, a partir de cert moment les fonts ja ho diuen clarament: «*el puesto que más obligados estamos a defender son los molinos que llaman de Santa Eulària, porque la mayor parte de los de la Villa y muchos de la isla muelen en ellos, si bien dentro de la fuerza hay doze de sangre para casos de sitio*».¹⁹

Aquesta situació, en la qual la importància de Santa Eulària era determinada pel servei que prestaven els molins a la ciutat, es mantindrà fins a les acaballes del segle XVIII. Això no significa que la població de la contrada, com la global de l'illa, no anàs en augment progressiu. Durant aquest temps, els horts que voltaven els molins seguiren conreant-se, sempre supeditats en el reg als torns preferents dels molins. No es detecta encara cap creixement de la superfície irrigada. Aquest hauria implicat una remodelació del circuit de sèquies, com el que s'escometrà a les acaballes del segle XVIII i un altre cop a inicis del XX amb la creació de la sèquia del Mallorquí, la qual permetrà la multiplicació de la superfície irrigable.

La revolució il·lustrada

A partir de l'acaball del segle XVIII Eivissa i Formentera no restaren al marge de l'onada reformadora originada per la Il·lustració en els territoris de la corona espanyola. Les Illes havien restat prou oblidades de la cort durant molt de temps. Amb el trasllat d'aquesta a terres castellanès i molt especialment des de 1715, però ja abans arran de la unió dinàstica dels reialmes aragonès i castellà, el contacte més o menys sovintejat de l'organisme rector d'Eivissa —la Universitat fins a 1715 i els ajuntaments posteriorment— es trencà de manera important. Amb l'acceptació de les idees racionalistes i científiques que propugnaven els corrents intel·lectuals de l'època, la corona d'Espanya endegà una sèrie de projectes destinats a millorar les condicions de vida dels seus súbdits i per això també a optimitzar la producció agrícola, mesura que de retruc havia d'aconseguir augmentar el cabal dels ingressos que fluïen cap a les arques reials.

Eivissa —Formentera restà despoblada fins a les acaballes del segle XVII— feia temps que havia entrat en un període de creixement poblacional ben notable, detectat sobretot a partir dels inicis del segle XVII, encara que la migradesa de les dades pertanyents a l'anterior centúria poden indicar-nos malament. En qualsevol cas la repoblació de Formentera n'és un símptoma evident, i al mateix temps i una mica abans a Eivissa s'estaven guanyant terrenys nous per al conreu, com la zona de Labritja al nord i de la Talaia a ponent.²⁰ Les zones agrícoles tradicionals semblen haver quedat petites: Santa Eulària, el pla de Vila, el pla de les Salines, Portmany..., indrets de reguiu conreats des d'antic. Juntament amb altres petites superfícies irrigades formaven la xarxa d'assentaments rurals d'Eivissa heretats de l'anterior etapa islàmica.

El creixement de la població forçà a crear aquests nous camps per a l'arada, amb els quals s'havien de mantenir les famílies que anaven naixent de l'augment demogràfic. Exhaurides les possibilitats de les superfícies irrigades, moltes d'aquests grups hagueren de mantenir-se amb el secà, la ramaderia i el fruit d'arbres com ametllers, garrovers i figueres.

¹⁹ Carta del governador d'Eivissa al rei. 1625. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) C. d'A., llig.1.046, publicat per MARÍ CARDONA, J. *Els Llibres d'Entrevéniments*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1981, pàg. 352.

²⁰ MARÍ CARDONA, J. *El camí de Missa*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1996.

En el moment en què arribaren els il·lustrats, moltes d'aquestes unitats familiars passaven misèria quan les males anyades feien malbé la collita de cereal, molts pagesos passaven a formar part del creixent nucli urbà d'extramurs de la ciutat d'Eivissa i s'enrolaven en la llavors florent marina mercant i corsària eivissenca. Aquest estat de coses alarmà aquells il·lustrats, que a l'instant pensaren un pla que possibilitàs l'abastiment d'aliments a tota la població de l'illa.

En general els informes dels il·lustrats donen una imatge ben negativa de l'estat de coses que trobaren a Eivissa en aquell acaball del segle XVIII. Cal anar alerta amb aquestes impressions i valorar-les en la justa mesura, pròpia d'una mentalitat diferent de la regnant a l'illa. L'optimització de la capacitat productiva, treure el màxim profit a la terra, no era la consigna dels pagesos, que aspiraven únicament a cobrir llurs necessitats.²¹

Les referències als molins de Santa Eulària no havien de ser menys crítiques, ans al contrari, se'n duen una de les pitjors parts, ja que enviat un veedor a examinar-los, aquest trobà que «*los expresados molinos sólo tenían el nombre de tales, pues estaban construídos sin el menor arte*»;²² possiblement seguien en funcionament els d'origen medieval, de roda horitzontal, quan en aquell moment prevalien els molins de roda vertical com alguns dels que s'edificarien a Eivissa a partir d'aquest moment.

Fotografia 5. El pont Vell de Santa Eulària. També fou conegut amb el nom de pont dels Molins. Enllaçava les dues ribes del riu i formava part de la via que unia la vila d'Eivissa amb Santa Eulària (foto: Cabrerizo).

²¹ José VARGAS PONCE a *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, editat l'any 1787, afirmava astorat: «...sólo siembran el trigo que necesitan» (ed. facsímil de J. J. de Olañeta, Palma de Mallorca, 1987, pàg. 9).

²² Arxiu Històric Municipal d'Eivissa. CAYETANO SOLER, M. *Expediente de ejecución del Plan Político y económico aprobado por S. M. en Real Orden de 15 de setiembre de 1789*, Vol. I. Vull agrair a Helena Kirchner la seua amabilitat en facilitar-me la referència d'aquest document.

Una de les causes, segons els il·lustrats, d'aquest endarreriment econòmic i tècnic era el tipus d'hàbitat dispers que dominava a l'illa. Era mester ajuntar els pagesos en pobles dotats dels serveis d'instrucció i higiene necessaris. Santa Eulària fou un dels punts elegits per fundar-hi una població. Això no tingué res d'excepcional perquè tots els llocs dotats d'església foren triats com a caps de parròquia, amb la intenció que al voltant dels temples s'anassin edificant cases i anassin abandonant-se les isolades al camp. Amb tal projecte s'edificaren noves esglésies. La missió era impossible i únicament a Portmany, a redós de l'església de Sant Antoni, i a Santa Eulària nasqueren nuclis urbans de consideració. A Santa Eulària es traçaren els carrers, en planta hipodàmica generada a partir de dos eixos principals: un passeig i el camí d'anar a Peralta. Aquesta planificació urbanística fou abandonada els anys del creixement turístic amb resultats lamentables.

La importància dels molins anà minvant al llarg del segle XIX i XX, llevat d'un breu moment a la postguerra quan molts enginys de mòlta es posaren novament en funcionament després d'anys d'abandó. Tanmateix ja era impossible que poguessin atendre la demanda de farina que hi havia llavors a Eivissa, aquest material arribava en gran mesura a través dels vaixells mercants que enllaçaven l'illa amb Mallorca i la Península.²³

Conclusió

Una illa amb tan pocs recursos de sobra com Eivissa —encara menys Formentera— no pogué —ni podia fer-ho— engendrar més que un sol nucli urbà d'importància. I encara comptant sempre amb el complement del comerç exterior. Per això nasqué abrigant un bon port natural i per això des d'aquell moment del segle VII aC no fou mudada d'emplaçament.

L'illa sencera i també Formentera, malgrat el seu període de despoblament —del segle XIV al XVII—, servien aquesta urbs de territori de proveïment.²⁴ Dins d'aquest rerepaís existiren llocs de menor i de major interès estratègic, sobre aquests darrers la ciutat exercia un interessat control. Coneixem el cas de les Salines, el producte de les quals fou donat als habitants de l'illa al mateix segle XIII, després d'un intent fracassat d'explotació per part dels consenyors de l'illa. La sal havia de servir com a moneda de canvi en les transaccions amb altres terres. Generalment la sal era pagada amb blat.

Relacionat amb el cereal, un altre lloc de l'illa era observat i controlat pels òrgans rectors de la vida municipal illenca. Eren els molins de Santa Eulària. Com les Salines, aquests rebien l'annual visita dels jurats i consell de prohoms de la Universitat d'Eivissa; personal dels diferents quartons feien torns per obrar els adobs necessaris en casals de molí i sèquies. Els molins eren un bé comú i calia exercir-hi un control adient. Des de la conquesta, hi havia molins que pertanyien al senyor del lloc, el rei, però també a l'arquebisbe de Tarragona, atès que els molins de l'illa s'havien dividit amb vista a igualar

²³ Sobre el comerç en aquesta època, vegeu CIRER i COSTA, J. C. 1790-1920. *Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1986.

²⁴ Una font excepcional del segle XIV ho diu ben a les clares en tractar de la zona d'influència marítima de la vila d'Eivissa: «qualsevol persona [...] que pescarà [...] en les illes d'Eivissa i de Formentera o del Espardell o de les Conilleres, del Vedrà, o per qualsevol lloc de les altres illes a la dita illa d'Eivissa subjectes, sia tengut de portar tot peix que pendrà fresc al port del Castell de la dia illa d'Eivissa...» Biblioteca de Catalunya. *Llibre del Mostassaf d'Eivissa*, ms. 1368.

la capacitat de mòlta de cada terme, cosa que va fer que s'assignassin a determinats quarts molins que restaven fora de les seues partions.

Altres llocs irrigats on sabem que hi havia molins no rebien aquest acurat tractament. Ben segur que també s'hi molien grans que serien consumits a Vila, però en molta menor quantitat. A causa d'aquesta menor capacitat de mòlta, la Vila no hi exercia un control directe, els senyors respectius ja s'encarregaven de rebre els drets derivats de la mòlta.

La presència dels molins originà la construcció d'una capella rural, sufragània de la parroquial de la vila d'Eivissa. És de les més matineres, documentada ja l'any 1302. El moviment constant de persones i mercaderia a la zona, també ben aviat com els molins de Santa Eulària, la va fer blanc de nombrosos atacs piràtics, de manera que aquell temple hagué de ser reconstruït durant la segona meitat del segle XVI, al mateix temps que les murades de la ciutat i segurament pel mateix enginyer que les projectà.²⁵ Al mateix temps s'edificà una torre al Carregador de la Sal, avui de la Sal Rossa. Tot plegat ens indica clarament quins eren els llocs d'interès preferent, a tots tres es feren obres de fortificació: la vila d'Eivissa, les Salines i Santa Eulària.

La vila d'Eivissa modificà a benefici propi l'entorn que la voltava, però no tan sols el pla de Vila, com sempre es diu, sinó també tots aquells llocs d'interès. El cas de Santa Eulària és clarificador. El de les Salines era massa evident, la principal activitat comercial de l'illa en depenia. Se n'ha parlat molt, de la sal d'Eivissa i de la seua importància, per tant, la ciutat de l'illa havia de prendre part en el seu control i explotació, organitzat per la mateixa Universitat. Però també a Santa Eulària, aquesta hi exercí el seu domini. Si la sal era cabdal en la llista d'ingressos d'Eivissa, Santa Eulària havia d'assegurar l'alimentació dels pobladors. Gran part del blat adquirit amb els cabals de la venda de sal passava pels molins del riu. L'edificació de molins de sang i de vent no fa més que evidenciar la importància dels de Santa Eulària, l'excessiva dependència dels quals aixecava temors entre els governants de l'illa durant el dilatat període que va des de la conquesta de 1235 fins al segle XVIII.

²⁵ ESCANDELL BONET, B. *Aportación a la Historia de las murallas renacentistas de Ibiza*. Instituto de Estudios Ibicencos, Eivissa, 1970, pàg. 48.